

HADRENDI KIFEJEZÉSEK A XVI. SZÁZADBÓL

Bratinka József

1. Az alábbiakban a XVI. századi vitézi nyelv egy sajátos szócsoportjára vonatkozó szemantikai kutatásaimat foglalom össze. Az a hadi műnyelv (csoportnyelv), melyet az itt vizsgálandó szavak képviselnek, a XVI. század sajátos történelmi és társadalmi viszonyai közepette, a török-magyar háborúk, illetőleg (mai szóval) "gerillaharcok" nyomán, a végvári élet mindennapi gyakorlatában és annak nyelvi tükröződéseként formálódott ki. A végvárakban ekkor a magyar elem volt a döntő: a magyar marhapásztorok, "szegény legények" közül kerültek ki a katonaként nem kevésbé hírhedt "hajdúk", a kis- és középnemesség sorraiból verbuválódott a lovasság. Nem meglepő tehát, hogy - lényegében, gerincét tekintve - a végvárak hadi nyelve is magyar volt, s egyszersmind eleven kapcsolatban állt a köznyelvi használatú nyelvváltozatokkal (l. a köznyelvi használatú szavak katonai műszóvá válásának jellemző tendenciáját). Megsemmisülése, illetőleg lényegi átalakulása (XVII-XVIII. század) szintén történelmi okokkal, a végvári rendszer német reformjával, majd összeomlásával függ össze.

Ezt a javarészt feledésbe merült vitézi nyelvet nem szótárakból, hanem az élőbeszédhez igen közel álló levelekből, feljegyzésekből és nem utolsósorban a korszak egyik tipikus irodalmi műfaját képviselő krónikás énekekből ismerhetjük meg. Ez utóbbiak közül témája és nyelvi hitelessége miatt különös figyelmet érdemel Tinódi Sebestyén Cronikája (1554), mely az itt következő jelentéstani vizsgálatoknak is fontos pillérét alkotja.

hadrendi kifejezéseken a hadnak mint szervezett egésznek a harsai eselekmény, feladat szerint tagolódó kisebb e g y s é - q e i t , illetőleg ezek megnevezéseit értem. A szócsoport tagjai mint az alábbiakban kiderül — szemantikai összefüggéseik

révén egy meghatározott "mezőt" alkotnak, amely a *had*, *sereg*, *sáp*, *erő* és *tábor* megnevezések által képviselt nagyobb (fogal-
milag: fölérendelt) mező egy sajátos alosztályának fogható fel.
Másfelől szorosan összefügg a fölérendelt mező egyéb alosztálya-
ival, azaz a hadi szervezet egyéb szempontú tagolódását képviselő
szó- és kifejezéscsoportokkal: a beosztások, rangok (a katonai
hierarchia), illetőleg a fegyvernemek korabeli megnevezéseivel.

2. Jelentéstani vizsgálódásaim, melyek -- a mezőösszefü-
gés elveit érvényesítve -- szükségképpen összekapcsolódnak a
művelődés-, illetőleg hadtörténeti háttér felderítésével, úgy
vélem, számos ponton gazdagíthatják a XVI. századi nyelvre vo-
natkozó ismereteinket. Ezért talán nem érdektelen e körülhatárolt
szócsoportra vonatkozó megállapításaim, eredményeim összegzése.

2.1. Zászló -- lobogó; zászlóalj

2.1.1. Fenti szavunk, bár valamivel lazábban kapcsolódik
témánkhoz, mindenképpen a szócsoport élére kívánkozik. Az erede-
tubb *zászló* alakban is adatható, vitathatatlanul szláv erede-
tű *zászló* (vö. szb.-hv. *zástava*; szlk. *zástava*; ukr. és or.
zastava stb. Kniezsa: SzlJsz. 569.; TESz.) lényegében a mai
jelentésével megegyező módon használatos a régiségben; emellett
azonban — mint alább látni fogjuk — van egy másik, hadrendi
vonatkozású jelentésváltozata is.

A szó alapjelentését így értelmezi a TESz.: 'lobogó; Fahne,
Standarte, Flagge' (III, 1188), s a szinonim német kifejezések
felsorakoztatásával egyszersmind a jelentéstartalom általános-
ságát is jelzi. E meghatározás ma kétségtelenül helytálló, amint
legtöbb esetben a *zászló* is felcserélhető a *lobogó*-val; történe-
tileg nézve azonban bonyolultabb a helyzet. A régi írásokban
ugyanis világosan elkülönül a két szó használata: a *zászló*-n ki-
sebb-nagyobb embercsoport — katonai értelemben pedig egy-egy
csapattest, alakulat — összetartozását kifejező, meghatározott
tárgyi hagyományokkal (színek, címer, alak) rendelkező jelképet
értének, a *lobogó* ezzel szemben eredetileg szűkebb jelentésterje-
delmű, a kopja végére erősített, többnyire kétágú, könnyebb kel-
méből készített, keskenyebb (és címertelen) zászlódísz megnevezé-
se volt (különbségükre l. TAKÁTS SÁNDOR: *Lobogó*. MNy. III, 34).
A *zászló* közösségi szimbólum, a *lobogó* ilyenféle tartalom

nélküli egyéni dŕsz, s mint a hangutánzó eredetű *lobog* főneve-sült igeneve (vö. TESz. II, 779) eredetileg egy sajátos hang-és mozgásnemre, illetőleg az ennek megfelelő (ilyen hanggal, mozgással jellemezhető) szövetfajtára utalhatott. Így válik világossá, hogyan lehetett — a NySz. egyik adata szerint — a *zászló*-nak *lobogó*-ja (l. Az *szazlonak lobogoya selyemből volt czynalwan es égi zynŕ* ÉrsC. 68b. NySz. II, 620 ; ez a megkülön-böztetés világlik ki Molnár Albert Dictionariumából is, ahol a *zászló*-t a *signum*, a *lobogó*-t viszont a *velum* 'vitorla' (mn.-ként pedig a *velivolus*, *volitans*, *fluitans*) értelmezi; és ugyancsak ez magyarázza, hogyan fejlődhetett 'szalag' jelentése a *lobogó*-nak egyes nyelvjárásokban (vö. MTSz., ÉrtSz.).

A *lobogó* tehát tárgyilag és szemantikailág szorosan össze-tartozik a *kopjád*-val (annak alkatrésze, dŕsze), ezt tanúsítják a NySz. adatai (pl. Az *zászlók és sŕrű kopjád* *lobogó* Szal: Krón. 148.; Őt *kopja*, hármán *lobogó* Gér: KárCs. 550; vö. 1490: *Lobogo ad hastas pertinens* OklSz. 592); Tinódi Cronicája sze-rint a várkapuba ũtött *kopja lobogó*ja-ra tŕzték a párviadalra hívó levelet (oŕv; e szokásra nézve l. a LevT. I. CL. és a BudBLev. 226. számú levelét is); Heltai egy hadi bemutatóról írja: "Es minden kopiás hadakozónac wy *lobogó*ia vala à *kopia végén*" (Chronica 181r). Ennek a tárgyi összetartozásnak a kife-jeződése a — Balassinál és Zrínyinél is olvasható — *lobogó*s *kopja* szókapcsolat (l. NySz. uo. *lobogó*s a.), amit jó stílusér-zéssel elevenít fel Arany János a Szondi két apródjában.

Az elmondottak alapján semmiképp sem érthetünk egyet a TESz. sommás meghatározásával: *lobogó* fn. 'zászló' (II, 778), ez ugyanis — bár 1458-as évszám vezetı be — voltaképp a szó mai, tágabb jelentését tükrözi. Ennek, valamint a *zászló* és *lobogó* szinonimiájának kialakulásában — melynek részletes vizsgálata itt nem lehet célunk — feltehetőleg az eszköz ela-vulása, illetve a lobogós *kopja* és a póznán, árbocon fölvonható zászló tárgyi-fogalmi érintkezése játszhatott szerepet (vö. mai

felvonja a lobogót/zászlót).

2.1.2. Ez után a (szükséges) kitekintés után lássuk újra a *zászló* használatát. Az eddigiekből is kitűnt, hogy a szó jelentéséhez erőteljes szimbolikus tartalom tapad, s ez a zászlónak lényegileg az ókortól kezdve változatlan politikai, katonai szerepével függ össze. — Az Árpád-házi királyok idejében főnemesi kiváltságot jelentett, ha valaki a király zászlaja alatt ("sub vexillo regio") vonult hadba, a magánhaderő létrejötte után a király azzal jutalmazta a főnemeseket, hogy engedélyezte saját, címeres zászlójuk (bandérium) használatát, illetőleg ilyeneket küldött ajándékba híveinek (vö. a R. *zászlósúr* megnevezéssel; NySz., ÉrtSz.). A török hódoltság időszakában is a haderő egy része a király zászlaja alatt szolgált, s a zászlót maga a király küldte a főtiszteknek; külön zászló alatt harcoltak a vármegyeyel, valamint a földesúri csapatok. Toborzáskor a zászló alatt hirdettek zsoldot (vö. Tinódi: Cron. Clv), a zászlóra esküdtek az újoncok és a tisztek, a zászló kibontása a hadbaindulás, bevonása pedig a fegyverszünet jelképe volt. Az ellenséges zászló megszerzése vitézi tettnek, a zászló elvesztése viszont vereséggel felérő szégyennek számított, s a *zászló-tartó* régi szokás szerint (vö. Heltai: Chron. 181r) sarkantyú nélkül ülte meg lovát, nehogy megfutamodhassék a csatában (l. minderre ERDÉLYI GYULA: A magyarok hadi szervezete... Bp. 1944. 49-66, 100-7, 202-5; TAKÁTS S.: A magyar hadi nyelv. Nyr. XXXII, 426-8).

Ez a zászlóhoz tapadó szimbolikus tartalom, szokásrendszer tükröződik a szóval alakult nagyszámú állandó szókapcsolatban is, melyek javarésze átvitt értelemben (köznyelvi szintre emelkedve) napjainkig használatos. Ilyen pl. a *zászló alá hív, vkinek a zászlaja alá áll, sorakozik v. alatt jár, van; zászlót bont, emel (vki ellen), meghajtja vki előtt a zászlót, kitűzi a zászlót, megvívdi a zászló becsületét, megtagadja a zászlót, zászlóvivő* (vö. R. *zászló-tartó, -viselő*) stb. (l. a NySz. és az ÉrtSz. adataiban).

Ugyancsak a zászló jelképes értelmével függ egészen természetesen össze a szó hadrendi jelentésváltozata: 'a közös zászlóhoz tartozó katonák csoportja; zászlóalj'. Nem szükséges különösebb hadtörténeti jártasság ahhoz, hogy belássuk, a zászló nemcsak jelvény, hanem praktikus ismertetőjel is volt, melynek a had jellemzésében, mozgatásában, az ellenséges erő fölbecsülésében is hasznát vették (amint a harchelyzet áttekintésében a térképre szúrt zászlóknak). Ilyen módon a *zászló* műszóként, metonímikusan az alatta lévő (harcoló) hadinépet is jelölte a XVI. században (a *lobogó*-nak ezzel szemben nincs ilyen jelentésváltozata).

A budai basák a bécsi haditanácshoz intézett szemrehányó leveleikben rendszeren megírják, hányan, hány *zászló*-val portyáztak, "csatáztak" a végbeli magyarok, pl. "ismeg az zolyomiak es viglesiek es az teöb uegekbeöi uoltak Diuin alat 18 *zaszloual*, szam szerent uoltak ugymint 2500 ..." (BudBLEv. 229; vö. 232, 388). Amint az idézetből is kiderül, egy *zászló*-hoz századnyi egység (100-150 fő) tartozott.

Tinódi, akitől igen sokat megtudhatunk a zászló jelkép voltáról (pl. Cron. E3r, H4r), így ír az Egervár viadaljáról való énekben:

Az Bolki tornyara es ostromlanac

Nyolas saszloual vgyan akkor rohananac

(Cron. Tlv; vö. uo. r, X3v, Y1r)

Világos, hogy a számjelzős *zászló* itt a had nagyságára utal, és jelentése a *zászlóalj*-ének felel meg. Az ilyenfajta érintkezési névátvitel egyébként nem példa nélküli a nyelvtörténetben. Hasonló szemlélet áll a *ló* régi 'lovas' jelentése mögött (pl. Simontornia tartományban 17 *loual* lesben allottanak BudBLEv. 201; vö. Tinódi: Cron. K1r), másfelől idegen nyelvi párhuzamokat is találunk. A latin *banderium* mint nyelvünkbe is bekerült műszó eredetileg 'zászló'-t (mégpedig középkori címeres zászlót) jelentett (vö. ol. *bandiera*, fr. *bannière*; TESz.).

hasonlóan poliszémikus a latin *signum*, illetve *vexillum* (vö. Burián: Lat.-m. szótár), valamint a német *Fahne* és *Fähnlein* (ez utóbbinak egészen speciális, '300 Landsknecht [gyalogos zsoldos]-ból álló alakulat' jelentése volt régen; vö. Duden Das grosse Wb. 1977. II, 785-6). Végül említést érdemel a vándor-
szó *korn(y)éta* 'lovasszázad', mely eredetileg szintén zászlónév volt (vö. ol. R. *cornetta*, fr. *cornetto*, ném. *kornet*; TESz.).

Az előbbi kifejezés párját a XVII. században, Zrínyi eposzában is megtaláljuk: a pogány nép "Boszna felé indult *hussonhat zászlóval*" (Z.M. ŐM. 1958. I, 83). A *zászló* e jelentése Zrínyi prózai műveiből is adatható: "Következik — írja a Tábóri kis tractában —, hogy a vitézeket seregre osszuk. Lássuk hát először is a lovasokat, mely így légyen: 1/ Egy-egy ezereades alatt 10 *zászló* légyen ugyan, de egy *zászló* alatt nem egy 100, hanem 120 vitéz légyen; [...] 2/ Lévéen egy kapitányság alatt *10 zászló*, 1200 legény; egy *zászló* alá esik 120 legény"; ugyanott a gyalogságról: "1/ Itt is hasonlóképpen egy ezer áll 10 *zászlóból* s 12 száz legényből [...] 2/ Itt is egy *zászló* alá esik 120 legény, kinek 40 kópjás, 80 muskatélyos" (Z.M. Hadtud. munkái Bp. 1957. 110-1; vö. *nyargaló zászlók* uo. Függelék 453, 463).

Végezetül meg kell jegyezni, hogy a *zászló* imént leírt használata, noha több forrásból adatható, nem tekinthető általánosnak, s ebben egy másik, pontosabb és motiváltabb kifejezés, a mai *zászlóalj* nyelvi előzménye is szerepet játszott. — Ez az eredetileg személyragos, birtokos jelzős szószerkezet szemléletileg a *zászló* alatt, illetve *alól* névutós szerkezeteivel vethető össze. Néhány jellegzetes példa: a Bibliában olvasuk Izrael fiairól, hogy "ki ki az ő táborabā, es ki ki az ő *szőlője* alatt" szállt hadba (4 Móz. 1, 52. Károli G. 1590. I, 117v); egy XVI. században készült hadi szabályzat előírja, hogy *zászlója* alatt mindenki megmaradjon, *alóla* senki el ne menjen; Bocskai megtiltja "más *zászló* alatt lévő vitézek" befogadását;

Bethlen Gábor a kapitány kötelességévé teszi, hogy "alatta valóit *százalók alatt* megtartsa" stb. (vö. Szemelvények a magyar hadtört. tanulm. I. Bp. 1955. 188, 190. 208. 225; 1. az idézett szólásokat is).

A *százalók* a XVI-XVII. században (a *tized-*, *század-*, *kapitányság-alja* kifejezésekhez hasonlóan) személyragosan használatos. A számtalan adat közül egy Tinódi-idézet:

Nagy fegyver varas kiben fegyver fereg vala

Nagy *százaló* *allia* *nep* onnat ki *százaló* (Cron. b2v)

2.2. *előljáró* — *utoljárdó*, *háttuljárdó*

Ezek az azonos alakotani felépítésű, határozószói előtagból és igenévi utótagból álló összetételek (vö. KERTÉSZ: Nyr. LXVI, 22; PAIS: Mny. LVII, 434; TESz.) a katonai szóhasználatban a haderő térbeli szemléletű tagolódásának régi kifejezései. Szűkebb jelentésükre, műszó értékükre a főnévi szófajúság önmagában is felhívja a figyelmet; ezek szerint feltehetően tapadás útján váltak ki *had*, illetőleg *sereg* alaptagú jelzős szintagmákból (ezt látszanak alátámasztani a NySz. — igaz kései — adatai is; 1. II, 11, 1550), vagy egyszerű ráértéssel nyerték e jelentésüket.

2.2.1. Az *előljáró* megnevezés számos, szűkebb vagy tágabb használati körű jelentésváltozatának közös szemléleti alapja a térben elfoglalt elülső hely, melyhez esetenként (pl. 'vezető; felettes személy' vö. TESz. I, 754), a feudális gondolkodásmód tükröződéseként a társadalmi rang képzete is hozzátapadt (vö. *előkelő* is). — A bennünket itt elsősorban érdeklő jelentésváltozat a mozgásban lévő, felvonuló had előőrsére, az első hadrendi egységre vonatkozik. Elfogadható tehát a TESz. meghatározása 'előőrs; Vorhut | felderítő katona; Plänkler', azzal a megfigyzéssel, hogy az utóbbi, többes számú alakokból kielemezhető árnyalata, adataim vallomása szerint inkább alkalminak tekinthető. A XVI. században ugyanis az *előljáró* gyűjtőnévi ('osztag' értelmű) használata a tipikus, leginkább az *előljárót* *hozott* szókapcsolatban.

A TESz. e jelentést, a NySz. nyomán 1575-ből adatolja (Heltai: Krón. 89), pedig a szókapcsolatokat is ide számítva, a NySz. LevT. és Tin. jelzetű adatai alapján legalább 1554 ez az időpont. Az én gyűjtésemben 1548-ból, Ilosvai Pétertől való a legkorábbi adat (és bizonyosan régebbit is lehetne találni):

Dáriusnak juta *előljádrója*,
Hogy kivel csak vala ezer lovagja,
Pannoniaiakat Sándor választva,
Dárius népére hamar bocsáta. (RMKT. IV, 108.)

Itt kérdéses, nem 'parancsnok, vezető', illetőleg 'felderítő katona' jelentése van-e a szónak, lejjebb azonban ezt olvassuk: "Reggel onnat Sándor hamar indúla, [...] Sándor *előljádrót bocsádtott vala*" (uo.). — A szókapcsolatra vonatkozó adatok ismeretében bizonyosra vehető, hogy legalábbis az utóbbi esetben felderítő o s z t a g r ó l van szó. Összehasonlításként egy Tinódi-részlet: (az ágyúk érkezésének hírére)

Egegről az hadat őc es ki szállitac
Elől iarot őt ház hufgart bochatanac

Azutan az louag fegyuerőőc valanac. (Cron. M3r)

Másutt Vas Benedekről írja, hogy "nemeset és nemtelent" feltámasztva "Vitez modra *elől iarot tartofytata*" (Z2v; mellette l. a variánsnak felfogható *előlharcoló* kifejezést); Heltainál is megtaláljuk: elbeszélése szerint a franciák könyörögtek Zsigmond királynak, hogy nekik engedné "az *elől iaro titytféget*" (Chron. 73v). A másik jellemző szókapcsolat az *előljádróba jön* (l. NySz.), illetve az előbbi helyett a XVII. századtól inkább az *előljádróba/n/ küld* szerepel.¹

---

¹ Megemlítem, hogy jelzőként, illetve állítmányi részként is szerepel adataimban az *előljádró*, és néhány esetben nem állapítható meg bizonyosan, hadrendi vagy pedig rangsorbeli megjelölésre vonatkozik-e; pl. Ilosvainál: "*előljádró hadnagy*" (i. h.), Tinódinál: "az *előljádró terekre*" talált (Cron. n4r).

A régi szövegekből egyszersmind az *előljáró* harci feladata is pontosan kirajzolódik: az ilyen, haderő nagyságához igazodó osztagokat felderítés, "nyelvfogás" (kivallatandó foglyok szedése), illetőleg tisztogatás céljából küldtek ki, s általában mozgékony lovasokból, huszárokból állt. Az előcsapat minden kor hadászatában szerepet játszott; Bölcs Leó elődeinkkel kapcsolatban (vö. ERDÉLYI Gy. i.m. 23-4), Sallustius nyomán Baranyai Decsi, Tinódi és Zrínyi hasonlóan írnak róla. Egy — Zrínyi által is tanulmányozott — hadi szabályzat részlete kívánczik ide: "Mikor nagy hatalommal az hadak egymás eleiben mennek stb., szokás akkor válogatni vitézeket, az melyek *előjárdorban járnak*, és veszett Compániának tartják." (Zrínyi i.m. Függ. 451; vö. 453-4).

El kell különböztetni a szó e jelentésváltozatától a rangsorbeli elsőbbségre utaló változatot, melyhez a XVI. században alakí különбözőség is társul. A mai értelemben vett *előljáró* mint 'felettes, vezető személy', illetve hadi kifejezésként 'katonai vezető, parancsnok' a régi nyelvben még személyragos *előtte járó* volt, s egyszersmind pontos alaktani mása az *alatta való* szerkezetnek (vö. *alattvaló* TESz. I, 129). Mindkettő a középkori hierarchia (egyik esetben horizontális, másokban vertikális szemléletű) nyelvi tükröződése. — Tinódi írja, hogy 180 vitéznek "Gond vifelő *előttők*iaro vala" Bornemissza jó Gergől deák (Cron. P3r.); Vejsz basa azt is megíratja a portyázókról, hogy "Orban volt neue az *előttök* jaronak" (BudBLEv. 190); egy török bég látható büszkeséggel utasítja vissza, hogy őt "cirkálják" (ti. kutassanak utána), s adja tudtul: "ma~~s~~ immar az Pasanak menne zancziakkia vagion mint *előttek* iaro vagiok" (LevT. I, 150-1; 1. még "az *előtte* járó híre nélkül", Bocskai szabályzatában; Hadtört. szem. I, 208).

Az *előtte* járó katonai használatát egy egészen konkrét mozzanat is segíthette: a magyar tisztek e korban valóban katonáik előtt jártak a harcban (vö. TAKÁTS S.: Művelődéstört. tanulm. Bp. 1961. 11); amint Zrínyi is megírta: "ha a te vitézid rettegnek,

és használhatsz vele, *elő kell menni*, és nem csak szóval parancsolni" (i.m. 276; vö. 260).

Az *előtte járó* szerkezet végül is — az *alatta való*-val szemben — nem vált összetétellé, hanem elavult, és e jelentését az *előljáró* változat őrizte tovább.

2.2.2. Az elmondottak után nem okoz nehézséget az *utoljáró* vagy *hátuljáró* kifejezés értelmezése. Pontosan megfelel annak, amit később (a XIX. századtól) *utóhad*, *utóvéd*, *hátvéd* néven neveztek (vö. TESz., ÉrtSz.), vagyis a felvonuló, harcra induló haderő hátsó, menetbiztosító feladatokkal ellátott egységét jelöli, jelentésánilag pedig az *előljáró* antonimja. — Ugyancsak bőségesen adathozható: egy feljebb már idézett seregszemle így végződik: "Hat űaz Huűar ot vtol iaroba vala" (Tinódi: Cron. M3r); a főszereg zászlajának elesését látván az "utoljáró huszárok" megfutamodtak (uo. H4r; itt jelzői szerepben); az Eger alól elvonuló hadban a "Hatul iaro űertelen megyen vala" (uo. T4r); Bethlen Gábor 1621-i levele szerint jó seregeket "hagyjanak *hátul járóban*" (Hadtört. szem. I, 226) stb.

2.3. *deréksereg*, *dandár*

Mindkét megnevezés a mozgásban lévő hadak középső, legnagyobb létszámú és erejű egységére vonatkozik. Ide sorakoznak megfelelő rendben a gyalogos, puskás, a páncélos lovas alakulatok, az ágyúk és "seregbontók", valamint az "élésszekerek" (vö. Tinódi: Cron. M3r).

2.3.1. Első kifejezésünk jelzős összetétel, amelynek előtagja a 'vmi fő részét, zömét kitevő' jelentésű, talán szláv eredetű *derék* (vö. szlk. *driek*; Kniezsa: SzlJsz. 151; TESz. I, 618), és amelynek létrejöttéhez az *ember/dllat dereka*, a *fa dereka* stb. mellett a *had/sereg/tábor dereka*-féle szerkezetek teremthettek alapot (vö. Hadtört. szem. I, 225. és NySz.).

Ismét Tinódi kínál sokatmondó példát:

[Losonczi István]

Elol iaroban űaguldot bochata

Az Deréc lereg vtanna indula

E hírre Fellakról rögvest kijön vitézeivel az aga, majd:

Még az *derékat* ő nem lattya vala

Az *szaguldora* őklelni akara

Deréc *lereget* mihelen meg lata

Ot hatat ada vár felé fut vala. (Cron. 13v)

Nem sorolom tovább az adatokat, noha bőségesen lehetne idézni Heltaitól, a XVI-XVII. századi levelekből, Zrínyitől; megjegyzem csupán még, hogy a *deréksereg* mellett megtaláljuk a *derék-tábor* (pl. Tinódi: Cron. 22v, a4v), továbbá a *derék-les* (ti. a főszereget rejtő leshely; LevT. I, 256) és a *derék-vár* összetételeket (uo. 133), valamint hogy mindezek olyan kifejezésekkel is összevethetők, mint a *derekas had*, *derekas próba* (az ellenséggel); *derekason megindul*, *hosszfér* (az ellenséghez) stb. (l. NySz. I, 495-6; Hadtört. szem. I, 225, 242).

2.3.2. A *dandár* oszmán-török eredetű (esetleg szerb-horvát közvetítésű) szó, mely a XVI. században és éppen Tinódinál bukkan fel először (vö. TESz. I, 592; az első adat 1554-i jelzetével kapcsolatban megemlítendő, hogy valójában 1544-ben írta ezt az éneket Tinódi, l. kolofon is). A *deréksereg* szinonimája, tehát 'derékhad'-at jelent; ezt bizonyítja az előbbihez nagyon hasonló szövegkörnyezet is: "*Dandarra* vitezőc be fem őklelenec", ahhoz ugyanis kevesen voltak, hanem csak "*hatul iarockal* őc harcztot kezdenec" (Cron. n2v). Zrínyi szerint egy állandó országos hadseregre volna szükség, és "az lenne a *dandárja*, az *fundamentoma* a többi széllyel való végbeli fizetett rendnek" (i.m. 398-9; lejjebb ugyanezt a hadat *derék magyar tábor*-nak írja).

A *dandár*-ra vonatkozó kisszámú adat amellett szól, hogy az a *deréksereg*-hez képest lényegesen kisebb elterjedtségű lehetett, s talán ezzel is összefügg, hogy a XVIII. századtól nagyobb (több ezredet magába foglaló) seregettest műszavaként lesz használatossá (vö. TESz.)². — Végezetül egy idézet Pázmánytól,

² A *dandár* metonimikus értelméről mondottakkal jól egybehangzik az a tény, hogy 'zászló' jelentése is volt régen a *dandár*-nak (vö. TESz. I, 592. PPB.).

amely — a fentieket megerősítve — arra is fényt vet, milyen remek stílusesszközöket kínált hitvitázóink számára a vitézi élet nyelve: "De ezek *tsatászó martalékok, jer, mennyünk a dandárra*" (Kal. 456. NySz.; 1. alább *csata* is).

2.4. *szárguldó* (nyargaló) — *csata*

Kiindulásként vegyük ismét elő Tinódi egy sorát: "Elöljáróban szárguldót bocsáta" (Cron. I3v; 1. fent). Ennek a mondatnak a szóban forgó szövegben csak úgy van értelme, ha az *elöljáró* és a *szárguldó* denotátuma egyfelől rokon, másfelől nem teljesen azonos (a két szó nem tökéletesen szinonim). Nos, pontosan erről van szó: az *elöljáró*, a *szárguldó* — és a *csata* is — egy lexikológiai részrendszer (mező) szorosan összetartozó egységei. Jelentéstartalmukban közös mindenekelőtt a 'katonai különítmény' mozzanat, ezzel szemben az *elöljáró* fogalmi-szemantikai terjedelme nagyobb, lényegileg magába foglalja a *szárguldó*-ét (viszonyuk tehát inklúzióként, illetőleg hyponímiaként³ írható le). A *csata* pedig ez utóbbival érintkező (vele közös jelentésmozzanatokkal rendelkező), szintén specializált hadrendi megnevezés.

2.4.1. A *szárguldó* az ősi ugor kori eredetű *szárguldi* /<*szág-/ igenévi származékszava, s jelentése a szintén katonai műszó értékű igei tőből vezethető le. Egy korábbi dolgozatban közreadott vizsgálataimat összegezve (1. Nyr. CL, 352-3), amint az eredetileg lovon való vágózást kifejező *szárguld* 'portyázva szertejár; vágózva megközelít, megrohamoz < várat, ellenséget >' jelentésű műszó volt a XVI-XVII. században, úgy a feltehetően tapadás útján főnevesült *szárguldó* az ilyen harci feladattal küldött könnyűlovas osztagot jelölte (vö. minderre TESz. II, 646. is). A *szárguldó* tehát az *elöljáró* egy — e korra igen jellemző — fajtája, illetőleg a két megnevezésben egy természeténél fogva többretű harc feladat más-más mozzanata (a térbeli megelőzés és a lovon való vágózás) fejeződik ki. Ennek megfelelően

---

³ E szemantikai műszavakra nézve l. J. LYONS: *Semantics*. I. Cambridge, 1977. 144, 291-5; F. R. PALMER: *Semantics*. A New Outline. Cambridge, 1976. 76-8.

az *előljáró* inkább a szabályosan felvonuló, harchoz rendeződő sereg osztaga, a *száguldó* viszont inkább a portyázó, harcot és zsákmányt kereső, alkalmibb hadak előőrsze.

Igen jellemző, hogy *száguldó*-nak (vagy *martalék*-nak) nevezik azt a csapatot is, amelyik lesvetéskor nyílt harcot provokál, és az ellenséget a *derék-les*-hez csalja. Lássunk egy levélrészletet: "Az egriek Jaz Birinhöz közel *lest vetötte*nek, és az palank [ti. palánkvár] ala *zaguldoth bociattan*nak, az mieynk vtannok leuen, az lesre möntenek, kit el fogtak, skit le vagtanak bennök" (BudBLEv. 139; vö. 118, 125, 216); máskor, ha az üldözők időben észrevették a "csalárdságot", megghiúsult a vállalkozás (l. uo. 123; vö. a fenti Tinódi-idézettel, *derék-sereg* a.). — A *száguldó*, miként az *előljáró* igen gyakran a *bocsát* ige bővítményeként fordul elő (*száguldót bocsát*; l. NySz. is).

Adataim szerint a XVII. században a portyázás, illetőleg portyázó csapat megnevezéseként az ugyancsak lovon való vágta-zást kifejező *nyargal*; valamint *nyargaló* válik használatossá. A szó eredetibb, valószínűleg a *jár* igéből gyakorító képzőbókkal alakult *jargal* változata (vö. TESz. II, 1037) már Tinódinál megtalálható (pl. az ellenség "*iargal* fjabadon az orfjagba"; "Lőuenec *iargalanac*" a portyázó vitézek Hatvan alatt; Cron. M4v; plr), és felbukkan egy 1572-i levélben is (l. "had-dal *nyargal*nak varak alath" BudBLEv. 55). Mint a *száguldó*, a *nyargal* is előkerül tárgyhasználatú igekötős alakban: "Sok izben Tokaj várát *megnyargalja*" egy hős kapitány, és "a németekkel vitézül *csatárik*", írja Szepesi Laczkó Máté, a Bocskai-felkelés egyik tudósítója (ErdTörtAd. III, 80); a császári tábornok egy falut elfoglalván "Kereki alá *bocsátta nyargalókat*" (uo. 51). — A Zrínyi-féle egyik hadi szabályzat-kivonat *nyargaló támadók*-nak nevezi a hadtest szervezett felderítő, portyázó alakulatait (Zrínyi i.m. Füg. 453, 463), a másikban "*futó* avagy *nyargaló vitéz*" az ilyen feladatra kijelölt (a "veszett Compániá"-ba beosztott) katonák neve, akik — teszi hozzá a szabályzat — "erővel nem kényszeríthetnek erre az *nyargalóságra*" (uo.

451; vö. idézet *előljáró* a.). — Hasonló adatokat találunk a NySz. szócikkeiben, többek között a főnévi *nyargaló*-ra is, pl. "választig *nyargalnak* és *rabolnak*" (a vitézek), "*nyargaló sereg*et bocsáta", *nyargalóba(n) bocsát* (II, 1014-6).

2.4.2. Ami a *csata* hadrendi jelentésváltozatát illeti, KERTÉSZ MANÓ és HADROVICS LÁSZLÓ kitűnő tanulmánya után (*Csata, portya*. Nyr. LXVI, 64-7; valamint NytudÉrt. 50. 20-1) alig marad megválaszolatlan kérdés: kutatásaim az ő megállapításukat igazolták. — A *csata* szerb-horvát eredetű szó (vö. szb.-hv. *četa*, blg. és or. *čema*; TESz. I, 485; Kniezsa: SzJjsz. 122), mely a török hódoltság korában, katonai műszóként honosodott meg nyelvünkben. Eredeti jelentése — mint a megfelelő szláv szók is mutatják — nem 'ütközet; Schlacht' (így csak a XVIII. század óta használatos), hanem 'katonai osztag, csapat', még pontosabban olyanféle könnyűlovas, portyázó csapat, mint amelyet a fentiekben leírtunk.⁴ Ezek szerint a *csata* szinonimája a *szárguldó*-nak, lényegileg azonos harcformára, hadrendi egységre vonatkozik, és csak a fentiekben leírt adatok beható vizsgálata vezet el a köztük lévő használatbeli, illetve fogalmi különbségek megragadásához. A *csata*, mint a jellemző szövegekörnyezetekből, szókapcsolatokból is kiderül, elsősorban a várból kikelt portyázó alakulatok speciális megnevezése, míg a *szárguldó* inkább a táborozó "mezei hadak" portyázó osztaga. A különbség természetesen csak viszonylagos lehet, hiszen a fogalmi rokonság magában hordja a keveredés lehetőségét.

A TESz. a 'csapat' jelentés felbukkanását (TAKÁTS S. adata alapján) 1555-re teszi; valójában már 1549-ből is vitathatatlanul adathozható: "w nekyk myndennap *chathayok kyn jar*" (ti. a várból; LevT. I, 57; idézi NySz. I, 388; valamint HADROVICS i. h.). Előkerül azonban Tinódi 1544-ben írott krónikás énekében is:

---

⁴ Igen jellemző, hogy a *csata* (a *fegyveres* 'páncélos lovas'-hoz hasonlóan) műszóként a környező szláv nyelvekbe is átvándorolt (vö. szlk. *čata*, le. *czata*; HAUPTOVÁ: MNy. LVI, 175).

Komaromban horuat Bertalan meg halla

Hogy az *Terec chyata* fjep fjerrel kin vala (Cron. n2v)

A budai basák ilyenféle panaszokat íratnak: "ket török ele-
sert megion volt, kyre az *bözpöremi* [ti. a Veszprémből kikelt]
ciata rea talalt, eggiket három loual vittek el" (BudBLEv. 200);
hasonló áll Dobó Ferenc levelében: "az te alatađ walo bekekis
wntalan *chatat* *bociattanak* *feöl*" (uo. 408; vö. *száguđdót* *bocsát*).

Amint a szakirodalomban köztudott, a *csatá*-nak a XVI-XVII.
század folyamán egy másodlagos jelentése is volt: 'portyázás;
(a vállalkozással járó) szörványos harc'. KNIEZSA szerint ez
elvonás útján keletkezett a *csatás* igéből (SzlJsz. 122),
HADROVICS ezzel szemben, igen meggyőzően a *csata* 'csapat' szó-
kapcsolataiból vezeti le az új jelentésváltozatot (i. h.). — Az
általam gyűjtött adatok között szintén nagyon sok az olyan *csa-
tá*-val alkotott kifejezés (főleg Tinódinál), melybe a szó mind-
két jelentése beleérthető, pl. *csatára (ki)megy* (ti. a várból),
csatára jár, *csatára küld* (vitézeket) stb., melyek egyszersmind
a *zsákmány(olás)ra*, *prédá(lás)ra kimegy/kijön*-féle szókapcsolat-
okkal is összevethetők (Hadtört. szem. I, 189, 200, 225). Vég-
eredményben úgy látszik, hogy — a fogalmi összetartozás kifeje-
ződéseként — a *-ra/-re* ragos szó szerkezetek játszottak fontos
szerepet e jelentésfejlődésben, hiszen bennük a cselekvés cél-
mozzanata fejeződik ki, esetünkben a *p o r t y a*, a harc. Ezt
pedig nyelvileg is élesen megkülönböztették a *had*, *hadakozás*,
harc néven nevezett nagyobb katonai akcióktól.

Végezetül egy megjegyzés a *csatás* 'portyázik' igéhez: a
TESz. (a NySz. nyomán) 1574-ből idézi az első adatot; magam
Tinóditól négyet gyűjtöttem. Egy 1548-ban írott énekből való a
következő: jó vitézek voltak a végekben, "Kic az Terekeckel
gyakran *chyatafjtae*" (Cron. o2v. [tévesen: o4v]; vö. S4r-v).

3. Vizsgálataimat azzal zárom, hogy a tárgyalt szavak,
szókapcsolatok természetesen nem merítették és nem meríthették ki
a hadrendi kifejezések egészét. Arra törekedtem, hogy a legjel-
lemzőbb, legjobban adatolt és egymással szorosan összefüggő sza-
vak jelentésviszonyait írjam le, a nyelvi funkció szem előtt tar-

tásával. Ilyen módon a szócsoport kiegészíthető például a nem csapatra vonatkozó nevekkel (*strázsa, kalauz, kém*), továbbá a harchoz állított seregrészek megnevezéseivel (*szárny, rend, álló-sereg 'tartalék' stb.*), illetőleg a hadrendezés-mozgatás jellegzetes igéivel.

TRUPPENTEILSBEZEICHNUNGEN AUS DEM XVI. JAHRHUNDERT

von

József Bratinka

Unter dem obstehenden Titel fasst der Autor seine bedeutungsgeschichtlichen Forschungen zusammen, die sich auf eine eigenartige Wortgruppe der Militärsprache des XVI. Jahrhunderts beziehen. Unter diesen Truppenteilsbezeichnungen werden kleinere Einheiten des Heeres verstanden, die nach bestimmten militärstrategischen Funktionen aufgegliedert werden. Der Verfasser betrachtet diese Ausdrücke als Elemente eines Wortfeldes und er bestimmt ihre Bedeutung (ihren Gebrauchswert) auf Grund der semantischen Beziehungen der analysierten Angaben sowie durch die Aufdeckung des kriegsgeschichtlichen Hintergrunds.

Es werden in der Abhandlung die nächsten Ausdrücke (unter ihnen mehrere substantivierte Partizipien) behandelt: das Wort *zászló* 'Fahne, Standarte, Flagge', dessen Bedeutung in der altertümlichen Sprache sich streng von der des Wortes *lobogó* 'Stoffzierat auf dem Speer' unterscheidete, und das überdies nach Art der Metonymie (vgl. *zászló alja* > *zászlóalj* 'Bataillon') als Benennung von Einheiten von der Grösse einer Kompanie gebräuchlich war. Die herkömmlichen Teile des aufmarschierenden Heeres werden durch die Ausdrücke *előljáró* 'Vortrab', *utóljáró* oder *háttuljáró* 'Nachtrab' sowie durch das sich in der Mitte des Heeres aufstellende *deréksereg* oder *dandár* 'Hauptkorps' benannt. Der Ausdruck *szálguldó* (vgl. *szálguld* 'streifen') und das Lehnwort *csata* bezeichnen einen hinsichtlich ihrer Bedeutung dem Wort *előljáró* ähnlichen, doch spezifischeren, auf einen Streifzug ausgehenden Erkundungstrupp.